

6. A változások kora: a 19. század

„Otthon, édes otthon”

A 19. század elején Európa nyugati régiójában jelentős társadalmi változások történtek. A francia forradalom hagyományos értékek egész sorát zúzta szét, majd újakat teremtett; az ipari forradalom és a vele párhuzamosan lezajló urbanizáció emberek tömegeinek életét alakította át gyökeresen.

A változás az emberek gondolkodásmódjára is rányomta bélyegét. Politikai diskurzusokban és társadalomfilozófiai értekezésekben gyakran esett szó olyan egymást feltételező ellentétpárokról, mint a nyilvánosság és a magánélet, az állam és a civil társadalom, illetve a közösség és az egyén. Egyre többen írtak elragadtatott hangon a családról, mint végső menedékről. Az élet mindennapos megpróbáltatásai közepette az emberek számára mind fontosabbá vált a világ zaját kirekesztő bensőséges családi élet nyugalma, az otthon melege. Új érték formálódott: a magánszféra sérthetlensége.

A nyilvánosság és a magánélet kettősségéről folytatott polémia elsősorban az angolszász filozófiában jelenik meg, de hatása messze kisugárzott. A témával – többek között – *Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831)* is foglalkozott „A jogfilozófia alapjai” (*Grundlinien der Philosophie des Rechtes*) című értekezésében. Itt a családot úgy mutatja be, mint a civil társadalom talpkövét, amely garantálja a természetes morál érvényesülését. A család a monogám házasságra épül, amelyet kölcsönös egyetértésben kötnek. E keretek között mindenféle szenvedély csupán másodlagos – sőt esetenként veszélyes – lehet; a legjobb az, ha a személyes vonzalom kialakulása követi a házasságkötést, és nem fordítva. A család tehát egy olyan társadalmi képződmény, amelyet erős materiális és racionális kötelek tartanak egyben. Morális kategória, tagjai számára önmagában is feltétlen tisztelet tárgya. Összességében, „holisztikus egészként” többet nyom a latban, mint tagjai együttvéve.

A család feje az apa, akinek tekintélye – akárcsak a római jogban – megkérdőjelezhetetlen. A külvilágban vívott harcai és állhatatos munkája révén olyan erkölcsi tőkére tesz szert, amely miatt feltétlen számíthat a családtagok tiszteletére. Az anya elmélyült vallásos érzülete a család összetartó erejét fokozza. Hegel a gyerekekre úgy tekint, mint olyan családtagokra, akikkel szemben a családfőnek alapvető kötelezettségei vannak: elsősorban az, hogy önálló és szabad individuummá nevelje őket (Hegel, 1928, 246-261.).

Az a családon belüli szereposztás, amelyet Hegel leír jól reprezentálja a 19. század polgári köreinek felfogását. Az apa szerepe meghatározó maradt a családon belül annak ellenére, hogy a francia forradalom törvényei jelentős mértékben korlátozták korábbi teljhatalmát. (Megszüntették az apa rendelkezési jogát nagykorú gyermekei fölött, az örökségből való kitagadás atyai jogát stb.). A továbbélő apai hatalomra jellemző, hogy Franciaországban például 1896-ig kötelező volt az atyai beleegyezés a huszonöt év alatti fiúk vagy lányok házasságához. Ugyanígy érintetlen maradt az a jog, amely alapján az apák „alapos indokok fennállása estén” a bíróságtól kérhették gyermekeik bebörtönzését. Az elzárás tizenhat éves korig egy hónapig terjedhetett, tizenhat éves kor és a gyermek nagykorúsága között pedig akár fél év is lehetett. Azok a gyerekek, akiket az apai indítvány alapján vettek őrizetbe, hasonló elbánásban részesültek, mint a gonosztevők (Perrot, 1999, 128-129.).

Politikai jogokkal, a nyilvános életben való részvétel lehetőségével a 19. században csak a férfiak rendelkeztek. A nők fő tevékenységi köre továbbra is a családon belül maradt, legfontosabb feladatuk az otthon harmóniájának megteremtése volt. De itt sem dönthettek önállóan. A háztartásra elköltött pénzről férjüknek el kellett számolniuk, és más anyagi természetű ügyekben is kiszolgáltattak voltak.

Bizonyos körökben a nők gazdasági természetű háttérbe szorítása a 19. század folyamán csak fokozódott. Polgári családoknál korábban még gyakran előfordult, hogy asszonyok kereskedő vagy kézműves férjeik mellett részt vállalhattak az üzlet vezetésében úgy, hogy könyvelést vezettek, titkárnői, eladói szerepet tölthettek be stb. A munkahely azonban a század folyamán fokozatosan eltávolodott az otthontól, a műhelyek, manufaktúrák, boltok többnyire már nem a lakóépületben vagy annak közelében kaptak helyet. Ez a folyamat a polgárosodással párhuzamosan zajlott le. Az egyre tehetősebb gyárüzem-tulajdonosok például már nem viselték el az iparnegyedek szennyét, a füstöt, amelyet saját gyáruk bocsátott

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

ki. Így inkább a belvárosban béreltek lakást, vagy az új lakónegyedekben építettek villát családjuknak. Az otthon és a munkahely így fokozatosan elvált egymástól, a „privátszféra” elkülönült, s a nők szerepe a – a korábbiaknál is jobban – korlátozódott, feladatuk a családi fészek nyugalmának, harmóniájának biztosítása lett.

1. „Az otthonnak nincs párja” – Richard Doyle karikatúrája a Punch című londoni lapban 1849.

Akár luxusvillában élt a család, akár szerény bérlakásban, az életvitel hasonló puritánus erkölcsi elveken nyugodott. A háziasszony dolga – a gyermekek nevelésén túl – a hétköznapi munkamenetnek precíz megszervezése volt. Ő felügyelte a cselédeket, kínos gonddal felügyelt a bevásárlásokra, hiszen neki is el kellett számolnia „urának”. Állandóan ügyelnie kellett a rendre, tisztaságra, az gondos időbeosztásra. Ha nagy ritkán nem akadt dolga, akkor kézimunkával, esetleg olvasással töltötte az idejét.

Felértékelődött az anyaság: polgárcsaládokban a gyermek száma a 19-20. század fordulójáig emelkedő tendenciát mutatott. (Európa lakosainak száma 1850-ben 265 millió fő, századfordulóra pedig elérte a 400 millió főt.)

Az alfabetizáció terjedésével Európában egyre több nő tanult meg olvasni. Sokan közülük gyermeküket is maguk tanították. A szűkre szabott szabadidő kedvelt foglalatosságai közé tartozott a regények és az egyre nagyobb számban megjelenő újságok, társasági lapok olvasása. Ezek a folyóiratok gyakran tudósítottak a „magasabb körök” életének hétköznapijairól, így azután lelke mélyén a legtöbb háziasszony az arisztokrácia életmódjának utánzására vágyott.

A nagypolgári lakások belső tereinek kialakításában az igények egy sajátos elegye tükröződött: megtalálható volt bennük a funkcionális ésszerűsége törekvés, a komfort és kényelem iránti vágy, valamint az arisztokrácia fényűzése utáni sóvárgás. A tehető polgárcsaládok otthonain belül jól kirajzolódtak az egyes családtagok „felségterületeinek” körvonalai. A legtöbb teret az apa birtokolta. Egyes szobák csak az ő rendelkezésére álltak, mint például a billiárd-, a dohányzó-, a könyvtár- és a dolgozószoba. (A dolgozószobát a nők akkor sem használhatták, ha önálló keresőként ők maguk is értelmiségi munkát végeztek.) A szalonban a férfiaké volt a központi hely, míg az asszonyok a szoba szélére húzódtak. Az ebédlőben az asztalfőn az apa ült, az ételből ő vett először. A hitvesi hálószoba gyerekek előtt zárt terület maradt, ide csak különleges alkalmakkor léphettek be. E titkokkal övezett hely intimitása jól jelképezi azt az igényt, amely a 19. században a magánszféra sérthetlensége iránt fogalmazódott meg. (Ilyesfajta elkülönülés a korábbi évszázadokban természetellenesnek tűnt volna.)

Egyes szerzők éppen a szülők intimitás-igényének fokozódásával magyarázzák azt a jelenséget, hogy a polgári lakásokban egy új helyiség jelent meg a század folyamán: a gyermekszoba (Peikert, 1982,

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

122.). A szexualitás tabuvá válása megkövetelte a gyerekek eltávolítását a hitvesi ágytól.

A 19. század elejének biedermeier stílusa rányomta bélyegét e szoba bútorzatára is. A következő képen egy ilyen idealizált gyermekszobát látunk:

2. J. M. Votz: Gyermekszoba 1825 körül.

A kor művészei gyakran idealizálták a valóságot. Az édeskés, biedermeier stílus egyébként is rózsaszín szemüvegen keresztül láttatta a világot, ennek megfelelően eszményítette a polgári családok életének színtereit is. A realitáshoz hozzá tartozik, hogy a gyermekszoba az egész század folyamán gyakran a célnak egyáltalán nem megfelelő hatalmas hodály, vagy éppen szűk kamrácska volt. Többnyire a cselédszoba és a konyha közelében helyezkedett el és ablaka az udvarra nyílt. Így nem csoda, ha a gyerekek sokszor megváltásnak érezték, ha kiszabadulhattak innen, és a délutánt édesanyjukkal tölthették a szalonban.

Az azonban kétségtelen tény, hogy a század vége felé a tehetősebb polgárcsaládok már egyre igényesebben rendezhették be gyermekeik szobáját. A bútorok is sokat fejlődtek: kifejlesztették a sajátos gyermeki szükségletekhez igazodó berendezési tárgyakat. Példa erre a gyermekágy, amely a 19. század közepének találmánya. Miután a gyermek a bölcsőt kinötte, és a felnőtt ágy még túlságosan nagy volt számára, állítható magasságú rácsokkal ellátott kiságyba fektették. A gyerekek általában iskolás korukig aludtak ilyen rácsos ágyban.

Általában elmondható, hogy a század folyamán folytatódik a 18. században már megfigyelhető folyamat, amelyet röviden a „gyermekvilág” kialakulásának nevezhetünk. Egyre jobban körvonalazódnak a gyermeki lét terei, idődimenziói és tevékenységi formái. Megszületik a játékipar, gyermekbútorok készülnek, kialakul a kifejezetten gyermekeknek szánt irodalom. (Példa lehet ez utóbbira a korábban elsősorban felnőtt közönségnek szánt klasszikus mesék gyermekek számára készített, erkölcsi tanulságot hordozó, nevelő célzatot sem nélkülöző változatainak megjelenése a Grimm-testvérek munkássága nyomán.)

A gyermeklét új elemei

Az új gyermekbútorok születése is jelzi a gyermek szerepének egyre hangsúlyozottabb felértékelődését a 19. században. A kicsik egyre inkább a család középpontjába kerültek. Nemcsak a velük kapcsolatos szülői érzelmek intenzitása fokozódott, hanem egyre inkább úgy tekintettek rájuk, mint a család egzisztenciális létének zálogára, a jövő biztosítékára. A gyermek – főként a fiúgyermek – mint a

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

család folytonosságának letéteményese azt a képzetet keltette a szülőkben, hogy hatalmuk van az idő, az elmúlás fölött. Stendahl rezignáltan ezt írta apjáról: „Nem emberként szeretett engem, hanem csak mint fiát, mint a családi név örökösét” (idézi: Perrot, 1999. 154.).

Ernest Legouvé (1807-1903), több sikeres színpadi mű szerzője, és egyben a francia akadémia tagja 1867-ben így írt az új gyerekfelfogásról: „Gyermek urak! Vagyis más szavakkal gyenge lények, kiket erősíteni kell gyöngéd és férfias neveléssel egyaránt, mely óv és edz; fejledező jellemek, melyeket tanulmányozni kell ama folytonos és előrelátó gondoskodással, mely a rossz orvoslását a rossz elfojtásában keresi; alig jelentkező értelmi tehetségek, melyek az anya és a tanító kettős befolyása alatt fokként fejlenek; kezdő iskolások, kik tanítványokká fejlenek, a nélkül, hogy megszűnnének a család gyermekei lenni és az iskolai életben is megőrzik a családi élet benyomásait; serdülő ifjak, *kiket a jövő zálogának tartunk és mindenekelőtt önkormányzatra szoktatunk*; fiatal barátok, kiket óvatos bizalommal a család minden ügyébe beavatunk; érett ifjak, kiket maguk az atyák készítenek elő, hogy sikeresebb, fokozottabb munkálkodással lépjenek helyünkbe: végre röviden összefoglalva gyermek urak, vagyis más szavakkal hallhatatlan és szabad lények!” (Legouvé, 1878, 5. Kiemelés: P. B.).

A gyerekekbe való érzelmi és anyagi „befektetés” tárgya abban a korban még nem elsősorban a gyerek mint önértékekkel rendelkező egyéniség volt, hanem a társadalmi elvárás, a szerepeknek való megfelelés igénye. A gyermek ugyanis nemcsak a családhoz tartozott, hanem tágabb közösségekhez is, mint például a nemzet. Úgy tekintettek rá, mint a jövő polgárára, katonájára, akinek kötelességei lesznek nemzetével szemben. Egyre többen kíséreltek meg beavatkozni a családok életébe – főleg ha a családban nagy volt a szegénység –, miközben a gyerek érdekét hangoztatták. Politikusok, filantróp gondolkodású népnevelők, orvosok akarták a gyermekeket megóvni, nevelni és fegyelemre szoktatni, s ha kell kiemelni a családból (Perrot, 1999, 154.).

Ha ismét *deMause* fejlődésmodelljéhez fordulunk, akkor a gyerek-szülő kapcsolat humanizálódásának folyamatát leképező görbéről azt olvashatjuk le, hogy a 19. század uralkodó gyermek-attitűdje a gyermek szocializációja, társadalmasítása köré rendeződik (lásd: 1. fejezet). (A későbbiekben látjuk majd, hogy ez a felfogásmód tovább él a huszadik században is.)

A pedagógiában elméletek egész sora születik a társadalom szempontjából hasznos állampolgárrá nevelés módozatairól, s ezek a teóriák az iskolák hétköznapi életében is nyomot hagytak. Az iskolára egyre többen úgy tekintettek, mint a beilleszkedésre és önálló életvezetésre képes emberek nevelésének színterére.

Ennek az elvárásnak a fonákságait ábrázolja egy korabeli művész, *Oskar Pletsch*. A képen látható iskola kapuján kész „férfiak” (zsebre dugott kezű, felnöttes, rezignált arckifejezésű fiúk) és kész „gazdasszonyok” (köténybe és kendőbe öltöztetett lányok) lépnek ki, akiknek nevelése-képzése már befejeződött. Semmi gyermekies vonás nincs ezeken az alakokon. Felnöttek ők, akik készen állnak az élet megpróbáltatásaira:

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Egy francia szerző, *Gustav Droz* „Monsieur, Madame et Bébé” (1866) című, nagy sikert aratott könyvében finom humorral így ír az otthoni szülés korabeli körülményeiről: „A fiatalasszony az ágyon egyre hangosabban jajgat - «doktor úr, *mon dieu*, doktor úr» -, a férjnek a hideg futkos a hátán, és biztosra veszi, hogy valami végzetes dolog történik, a jó doktor higgadtan mosolyog, köntöst és papucsot kér kölcsön, hogy kellemesebbé tegye a hosszú éjszakát. A fiatalasszony édesanyja könnyeivel küszködik, s közben így szól: «Bátorság, kedvesem, fizetnünk kell a boldogságunkért» —, a dajka merev végtagokkal bóbiskol az előszobában a babának előkészített kiságy mellett, két vénkisasszony nagynéni a szalonban üldögél, egyikük Voltaire-t olvas, a másik a rózsafüzért morzsolja, és időnként fojtott hangon megjegyzik: «Szörnyű». Egy vérfagyasztó sikolyt követően az orvos tréfálkozik: «A kislány fél óra múlva megérkezik». A férjet ez szinte még felesége fájdalmainál is jobban felzaklatja. «Ne tréfáljon velem, doktor úr» – könyörög. – «Őn is jól tudja, hogy fiú lesz.»” (közli: Robertson, 1998, 268-269.)

Az „új édesanya” a szülést követően pedig – szakítva a múlttal – nem adja dajkához, hanem saját maga szoptatja gyermekét. Az új divat francia földön már a 18. század végén kezdődött, és polgári körökben egyre jobban elterjedt (Badinter, 1999, 170.). Az arisztokrata dámák többsége viszont csak vonakodva vállalta az új szerepet, így furcsa mód a század végére francia főúri körökben ismét reneszánszukat éltek a szoptatós dajkák. Nem így Angliában, illetve Amerikában, ahol ekkorra már szinte teljesen eltűnt ez a gyakorlat.

Rousseau, aki még hevesen tiltakozott a szoros pólyázás ősi gyakorlata ellen, elégtétellel nyugtázhatta volna, hogy a 19. század anyái már egyre ritkábban folyamodtak a „pólya zsarnokságához”. Bár az is igaz, hogy ezen a téren országonként jelentős eltérések tapasztalhatók. A német és az olasz csecsemőket például még a század második felében is szorosan pólyázták.

A szoros pólyázás elhagyásának ténye önmagában is forradalmi változást idézett elő az anya-gyermek kapcsolat minőségében. A pólyától megszabadított csecsemő ugyanis jóval szorosabb fizikai kapcsolatot tudott kialakítani anyjával, mint a bepólyázott. (Ez utóbbi – ahogyan Shorter megjegyzi – még képtelen reagálni anyja gesztusaira.)

Az új korszak anyái már aggódó szeretettel figyelik gyermekeik testi-lelki fejlődését, baj esetén egyre többen fordulnak orvoshoz. A kisebb-nagyobb gyermekbetegségek komoly nyugtalanságra adnak okot. A szülők ekkor már nem rejtik véka alá félelmeiket, leveleikben, naplóikban gyakran adnak hangot aggodalmuknak. A gyermek halálát igazi tragédiaként élik át.

A gondolkodásmód átforgatólódása természetesen nem egyforma intenzitással zajlott le, társadalmi rétegenként és országonként jelentős fáziseltolódásokat tapasztalhatunk. Az alsóbb társadalmi osztályokban az új szemléletmód csak megkésve tört magának utat. A helyzet meglehetősen ellentmondásos volt: az új gyerekszemlélet ellenére a dajkához adott és kitett csecsemők száma rekordokat döntött. Ezek azonban többségükben a városi szegények tömegeiből kerültek ki.

Annak ellenére, hogy a gyermekhalandóság a század folyamán csökkent, a csecsemőhalandóság – főleg az alsóbb osztályokban – meglehetősen magas maradt. Berlinben például 1811 és 1820 között az élve született gyermekek 16,9%-a halt meg egyéves kora előtt (Peikert, 1982, 128.). A francia adatok is kísértetiesen hasonlóak: az 1850-es években az ugyanilyen életkorú gyerekek halandósága még szintén 16% fölött van (Badinter, 1999, 188.). A mortalitás nagysága általában mindenütt szorosan összefüggött a szülők társadalmi helyzetével.

A csecsemőhalandósággal kapcsolatban megdöbbentő összefüggésekre mutatott rá *Arthur Imhof*. A himlőoltást 1800-ban vezették be Angliában, s utána hamarosan elterjedt a kontinensen is. Berlinben 1801-ben alkalmazták először, s utána meredeken zuhant az ebben a betegségben elhunyt csecsemők száma. A halandóság azonban kisvártatva ismét a magasba szökött. Ennek oka az, hogy az a gyermek, aki az oltás révén megmenekült a himlőtől, később más betegségek (például súlyos hasmenéses állapotot előidéző gyomor-bélrendszeri fertőzések) áldozatául esett. A rövid lefolyású, gyorsan ölé kór helyére tehát ugyanolyan halálos kimenetelű, de hosszabb ideig tartó, tehát több szenvedést-gyötrelmet okozó betegségek léptek. Így már érthető, hogy azok a szülők, akik gyermekük elvesztése miatt érzett bánatukat azzal enyhítették, hogy benne Isten akarata megnyilvánulását látták, miért tiltakoztak olyan hevesen a himlőoltás ellen (Imhof, 1992, 219.).

Apák új szerepben

A korszakkal foglalkozó szerzők általában egyetértenek abban, hogy a férfiak szerepe egyre dominánsabbá vált a 19. század folyamán. Ennek a jelenségnek elsősorban társadalmi okai voltak: a polgári társadalmakban fokozatosan kikristályosodtak az alá-fölérendeltségi viszonyok. A változások általában károsan befolyásolták az apa családi nevelő szerepének alakulását: a korábbi familiáris kapcsolatok ismét formálissá váltak, a dolgozó apa egyre jobban elszigetelődött gyermekeitől, akikkel jószerivel csak az ünnepnapokon foglalkozhatott. Így azután a gyerekek számára egyre inkább az anya testesítette meg a melegséget, gondoskodást, felszabadult vidámságot és szeretetet, míg az apa alakja a védelem, a szigor és a rend fogalmával forrott össze (Fertig, 1984, 23.).

Mégis van arra mutató jel, hogy – az „új anyák” mintájára – a században bizonyos társadalmi körökben megjelentek az „új apák” is. Azt már láttuk, hogy Rousseau hatására a 18-19. század fordulóján egyre több édesapa vett részt gyermekei nevelésben. *William Cobbett*, angol publicista kétségtelenül az „új apa” típusának egyik legelső képviselője volt: „Hány napot, hány órát töltöttem csecsemővel a karomon!” – írja 1830-ban. „Ha otthon voltam és kisgyermekek voltak nálunk, az időmet elsősorban a toll és a csecsemő között osztottam meg. Százszor és százszor etettem és fektettem a gyerekeket, pedig ott voltak szolgálók, hogy elvégezzék munkát.” (Cobbett, 1926, 226.)

A gyermekével szívesen foglalkozó, vele korán érzelmi kapcsolatot kiépítő édesapa alakja látható *Peter Cornelius* (1783-1867) következő képén is:

4. Peter Cornelius: Karl Ferdinand Keller és fia, Georg Leonhard, 1800 körül

A már fentebb idézett *Ludwig Fertig* véleménye szerint a kifinomult és gyöngéd apák ideje a 19. század folyamán egyre inkább leáldozott, s átadták helyüket a távolságtartó, tekintélyt-parancsoló atyáknak (Fertig, 1984, 23.). E sommás véleménnyel vitatkozva most olyan forrásokat mutatunk be, amelyek azt igazolják, hogy a gyermekének nevelését szíven viselő apa figurája több helyütt megjelenik a 19. század pedagógiai irodalmában.

Jelen esetben egy kis kitérő erejéig egy sajátos új műfajt veszünk szemügyre: a kisgyermeket otthon, a családi ház falai között nevelő, tanító édesapák – többnyire fiktív – naplóját. Telitalálat ez a műfaj, üdítő színfolt a nevelés hétköznapi gondjainak megoldásához receptet osztogató magabiztos szerzők írásainak tömegében. E fiktív naplók szerzőinek köre változatos: találunk közöttük ismert és sikeres színpadi szerzőt éppúgy, mint neveléstudós egyetemi tanárt. Az előbbire példa az előzőekben már citált *Ernest Legouvé* (1807-1903), francia író, akadémikus, az utóbbira pedig kolozsvári egyetem első pedagógus-professzora, *Felméri Lajos* (1840-1894). Mindketten saját koruk ismert és elismert szerzői, akik azonban különböző területek felől közelítettek a nevelésről szóló esszé műfaja felé.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Ernest Legouvé kor nak sikeres színpadi szerzője volt, akinek több darabja magyar színpadokon is jelent s sikert aratott (pl.: *Adrienne Lecouvreur*, *Nők harca*, *T nd rujjak*  s az *Eug ne Labiche*-sal közösen  rt *Tücsök a hangyáknál*). A színház mellett élénken foglalkoztatták kora társadalmának aktuális problémái is. A *College de France* falai között 1948 tavaszán hetente százak és százak hallgatták előadássorozatát, amelyet a nők történelmi szerepéről, társadalmi helyzetéről és jogairól tartott.

A nők m vel d st rt net vel foglalkozó előadásai nyomán több könyvet írt, ezek közül „*Histoire morale des femmes*” (1849) magyarul is megjelent *Feleki József* fordításában (*A nők erkölcsi története*). Hasonlóan nagy sikert aratott későbbi műve, amely „*La femme en France au XIX. siecle*” (*A n  szerepe a 19. századi Franciaországban*) címen jelent meg 1864-ben. Legouvé ekkor már nemcsak híres színpadi szerző, hanem sokak által tisztelt társadalomtudós. Sorra jelennek meg kötetek, amelyekben már egyre többet foglalkozik a családi nevelés kérdéseivel.  gy például is a „*La science de la famille*”, valamint a „*Messieurs les enfants*” című írásaiban kora családi életének hiteles és árnyalt képét nyújtja. Ezután következik „*Atya és fiú a tizenkilencedik században*” (eredeti címe: *Les p res et les enfants au XIXe si cle*. Paris, Hetsel, 1867), melynek fordítója szintén *Feleki József*, és a Franklin Társulat gondozásában jelent meg 1878-ban. Ugyancsak    ltette  t magyarra *Legouvé* egy nevelési témával foglalkozó esszékötetét, amely „*Le nyaink és fiaink*” címen jelent meg magyarul 1885-ben.

A „*Les p res et les enfants*” tehát egy fiktív napló, egy apa naplója gyermeke nevelésének hétköznapjairól. Legouvé  gy fogalmazza meg vizsgálódása tárgyát: „Egy lelket választottam színterül eszm m kifejtésére, egy atyai lelket örömével, zavarával, ijedelmeivel; oldala mellett egy másik lélek, a gyermek , tudatlanságával kíváncsiságával.” (*Legouvé*, 1878, 20.) S az általa bemutatott érzékeny lelk  apa fogékony a nevelés kérdései  r nt: időt szak t fia nevelésére és tanítására, s mindeközben maga is változik, fejlődik.

A *Legouvé*  ltal ábrázolt édesapa maga viszi el fi t az emberek közé is, lehetőséget teremtve számára az emberi jellemvonások megfigyelésére, erkölcse vonatkozó kérdések megfogalmazására. S az erk lcst érintő kérdésekben – ez is új jelenség a nevelés történetében – az apa a gyermek igazságérzetére, romlatlan, érintetlen ösztönére hagyatkozik: „Semmi sem hozza őket zavarba, semmi sem tántorítja meg” –  rja a gyermekekről. „Tiszta lelk k, melyet az emberekkel és a tárgyakkal való érintkezése zom nc t l m g meg nem fosztott; mely előtt alkalmazkodás, alku és el v gy zat még ismeretlen, sajátságos érzékkel bir az igazság  r nt és abban hajthatatlan...” (*Legouvé*, 1878, 110.)

Meghitt kedélyességet fejeznek ki a gyerek házi oktatását-tanítását ábrázoló fejezetek. Nemcsak a tanítás, az ismeretszerzésben való vezetés *Legouvé*  ltal alkalmazott módszereit ismerhetjük meg ezeken a lapokon, hanem ennél sokkal többet: az a finom ecsetvonásokkal ábrázolt szenvedélyes érdeklődést, amellyel az apa gyermeke fejlődését nyomon követi, és azokat az alaposan átgondolt erőfeszítéseket, melyekkel ezt a fejlődést segíteni igyekszik.

Legouvé gyermekközpontú felfogása, nevelésről megfogalmazott újszerű gondolatai Magyarors g n meglepően erőteljes visszhangra találtak. Pedagógiai folyóiratokban egyre-másra jelentek meg olyan essz k, amelyek ráirányították a figyelmet a gyerek egyéniségére, az „ jfajta” nevelés el nyekre, s mindemellett a lehetséges veszélyekre.

Elterjedt egy sajátos műfaj: olyan írások jelentek meg a neveléssel foglalkozó újságokban, amelyben a szerzők nem eredeti gondolatokat fejtenek ki, hanem külföldön divatos szerzők t rc inak „ut n rz seit”, parafr z s t adták. Több ilyen „*Legouvé* nyomán” al ir ssal megjelent cikk látott napvilágot például *Heged s István* tollából.

Az egyik rövid  r s a „Család  s Iskola” című kolozsvári pedagógiai folyóirat hasábjain jelent meg, az alábbi különös címmel: „Menj, nincs időm”. A rövid tárca voltaképpen a francia szerző „*Atya és fiú a tizenkilencedik században*” című könyve egyik fejezetének parafr z sa. (*Heged s*, 1875, 33-34.) Benne egy olyan apa önmagára eszm l s r l olvashatták a korabeli szülők, aki kérdezősködő gyermekét korábban a címben szereplő szavakkal utasította el. A pálfordulás nyomán az apa hirtelen rádöbben, milyen fontos szerepet tölt be fia életében: „Az atya egészen új dolgot érzett. Érezte, hogy ő nevelő. Érezte, hogy neki nem el tasítani, de felelnie kell. Neki le kell ereszkednie a gyermek lelki világához, neki vele foglalkoznia, vele játszania kell. Gyermekké kell válnia, hogy megértse azt a kinzó sz t, melyben a gyermeki l ny legőszintébben nyilatkozik: Miért?” (*Heged s*, 1875. 34. o.). A nevelő-tanító szerepet hirtelen magára vállaló apa ezek után maga is tanul: készül, hogy fi t taníthassa. Ezek a tanórák voltaképpen játékos

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

utazások: kirándulások a szobában – így ismertette meg olyan hétköznapi használati tárgyak előállításának és felhasználásának módozatait, mint például a kandalló vagy az ablaküveg.

A gyermek iránti attitűd változásának nyilvánvaló jeleit viseli magán *Hegedűs István* egy másik tárcája is, amely 1877-ben jelentetett meg a ugyancsak a Család és Iskola hasábjain. Ez az újabb *Legouvé*-parafraízis a szülői gyöngédség és a tekintély kapcsolatát vizsgálja, s benne a szerző megfogalmazza az új nevelői stílus egyik lényeges vonását: „Bizonyára könnyebb volt hajdan atyának lenni, mint manapság ... Ma alkotmányos apák vagyunk, még pedig azon súlyosbító körülménnyel, hogy nincsenek felelős miniszteraink. Minden tettünket, minden szavunkat meglatolják, mint valami budget-tételeket...” (*Hegedűs*, 1877. 46. o.). Szemléletes szembeállítás ez a „rég” és az „új”, a mélyen gyökerező „autokratikus” és a kialakulóban levő „demokratikus” apai nevelési stílusnak.

Ernest Legouvé tehát egyáltalán nem légtüres térben fejtegette az új családi nevelési stílus erőnyeit a 19. század közepétől kezdve. Érdekes, hogy a magyar pedagógiai sajtó milyen nagy empátiával fogadta a gyermekcentrikus nevelés térhódítását.

További példa erre az új iránti nyitottságra *Felméri Lajos*, a kolozsvári egyetem első pedagógia professzora. *Felméri* kiválóan tájékozódott a korabeli angol és francia pedagógiai szakirodalomban, és nincs okunk feltételezni, hogy nem ismerte *Legouvé* nevelési esszéit. *Felméri* igen termékeny pedagógiai író volt, szívesen írt a nevelésről nemcsak pedagógusoknak, hanem szülőknek és házi nevelőknek is.

Negyedik esztendeje tanított a kolozsvári egyetem pedagógiai tanszékén, amikor – a kor szokásaihoz híven több részletben – megjelent egy írása a Néptanítók lapjában „*Utazás a szobában*” címmel. (*Felméri*, 1875) Ebben kedélyes „pedagógiai zsánerképet” fest a gyermekét beszélgetve-tanító édesapáról. *Felméri* elbeszélésben az édesapa az emberi test működésével ismerteti meg fiát: előbb a vérkeringés, a szív és az érrendszer bemutatása kerül sorra, majd az idegrendszer működésével ismerkednek meg, később pedig különféle fizikai jelenségek kerülnek terítékre. Jellemző a kolozsvári pedagógus gyermek iránti attitűdje: a gyermeket kíváncsi, új ismeretekre fogékony, problémákat szívesen megoldó lénynek tekinti, nem pedig az előre kiporciónzott ismeretfalatokat engedelmesen elfogyasztó minta-tanulónak.

Érdemes felfigyelni *Legouvé* és *Felméri* apa-figurájának különbségeire: A francia szerző által bemutatott édesapa tiszteletre méltó amatőr a természettudományok világában: maga is állandó tanulásra szorul, hogy fiát taníthassa. A magyar pedagógus írásának főhőse viszont (bécsi politechnikumi oklevéllel a tarsolyában) kiváló szakértője a tudományoknak, nemcsak az élettant ismeri és tudja szemléletesen tanítani, hanem – ahogyan az a cikk folytatásaiból kitűnik – érdekesen tudja szemléltetni a fizika (fénytán, mechanika, stb.) különféle jelenségeit is. (*Felméri*, 1877.) A különbségek ellenére az attitűd közös, s a gyermeke sorsáért aggódó, nevelésével foglalkozó apa mentalitása kétségtelenül kimutatható a 19. század gondolkodásmódjában.

A századforduló táján az apa alakja mind többször megjelenik a társasági lapok meghitt családi kört ábrázoló képein is. Magyarországon e témakörben jól kimutatható a korabeli német illusztrált folyóiratok hatása:

5. Straka: Az újszülött. Über Land und Meer, 1892. 9. sz.

6. Az Én Ujságom, 1903. 8. szám

A gyermekmunka

Egyoldalú képet alkotnánk a 19. századi gyermek helyzetéről, ha a vitathatatlan fejlődés mellett nem szólnánk a visszasságokról, a szegény sorsú gyerekek helyzetével való visszaélésekről. Ezek közül a legkirívóbb jelenség a gyermekmunka gátlástalan alkalmazása volt, ami hozzájárult a kapitalista fejlődés gazdasági alapjainak a megteremtéséhez. (Egyes szerzők szerint kifejezetten a női és gyermekmunka hozta létre ezeket az alapokat.) Főleg az iparilag fejlett országokban dolgoztatták gyermekek tömegeit éhbérért a gyárakban és bányákban.

Angliában az 1800-as évek elején 5 éves gyerekeket (fiúkat és lányokat egyaránt) küldték le a vas- és szénbányák embertelen körülményei közé dolgozni. Sokan közülük ott leleték halálukat, vagy megrokkantak. A legtöbb 10 év alatti gyermeket a textiliparban dolgoztatták.

Az 1830-as években egy angol parlamenti bizottság tényfeltárása alapján kiderült, hogy nyolc év alatti gyerekeket reggel hat órától este nyolc óráig dolgoztattak egy órás ebédszünettel. Bizonyos esetekben az is előfordult, hogy a munkanap hossza elérte a 16 órát: reggel öttől este kilencig tartott. Gyakran előfordult, hogy a fáradt gyerekeket hideg vízbe merítéssel vagy korbácsolással kényszerítették gyorsabb munkatempóra.

1832 júniusában egy Joseph Hebergram nevű munkás így válaszolt a gyermekmunkával foglalkozó parlamenti bizottság kérdéseire:

„Kérdés: Hány órát dolgozott naponta?

Válasz: Reggel öt órától este nyolcig.

Kérdés: Tizennégy és fél órát dolgozott hét éves korában?

Válsz: Igen.

Kérdés: Elfáradt-e a munkaidő végére?

Válasz: Igen, a fáradtság és álmoság három óra körül kezdődött, egyre nehezebben viseltem el, de a legrosszabb hat és hét óra között volt.

Kérdés: Mennyi idő tel el a megbetegedés előtt?

Válasz: Fél év.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Kérdés: Mit érzett ekkor a végtagjaiban?

Válasz: Fél éve dolgoztam már, amikor betegség támadta meg a térdemet és a bokámat, ami egyre rosszabbá vált.

Kérdés: Milyen messze laktak az üzemtől?

Válasz: Egy jó mérföldnyire.

Kérdés: Érzett fájdalmat járás közben?

Válasz: Igen, reggelente csak nagy fájdalmak árán tudtam megmozdulni, ezért fivérem és nővérem megragadtak a hónom alatt és úgy vonszoltak el az üzemig.

Kérdés: Előfordult-e hogy elkéstek?

Válasz: Igen, és ha öt percet késtünk, a munkafelügyelő fogott egy szíjat és kékre-zöldre vert bennünket.” (Punishment in factories, é. n. és Sommerville, 1982, 161-165.)

Több sikertelen kezdeményezés után 1833-ban született egy gyáripari törvény, de ez csak a textilüzemekre vonatkozott. Előírta, hogy a 11-18 éves korú munkásokat legföljebb 12 órát dolgoztathatják naponta, a 9-11 éves gyerekek munkaideje nem haladhatja meg a 8 órát, és 9 év alatti gyerek egyáltalán nem dolgozhat. Arra kötelezte továbbá az üzemek tulajdonosait, hogy a gyerekmunkásoknak hetente 6 óra iskolai oktatást biztosítsanak. Az 1844. évi törvény, melynek hatálya már valamennyi üzemre kiterjedt, a 8-13 éves korú gyerekek munkaidejét 6 és fél órában korlátozta.

A szülőket többnyire a nyomor kényszerítette arra, hogy gyerekeiket dolgozni küldjék. Néha azonban annyira felháborodtak a munkafelügyelők kegyetlenkedései miatt, hogy rájuk támadtak. Ez azonban semmit sem javított a gyermekmunkások helyzetén. Sőt az is előfordult, hogy a szülők kényszerültek felügyelő-szerephez, és saját gyerekeiket kellett embertelen eszközökkel munkára kényszeríteniük (Sommerville, 1982, 167.).

A gyermekmunka ellen angol publicisták és írók is felléptek műveikben a 19. század elején: így többek között az előbbieken már idézett *William Cobbet*, újságíró, valamint az író *Charles Dickens*, aki tizenkét éves korában – apja eladósodása miatt – maga is dolgozott egy festőüzemben.

A romantika művészetében gyakran szerepel a gyermek, mint a romlatlanság, a természetesség, az egyszerű érzélemvilág szimbóluma, amelyet az alkotók általában szembeállítanak az ésszerűség felnőtt világának sivárságával, az ipari-társadalmi fejlődés visszasságaival. *William Blake* művei közül Az ártatlanság dala című versciklusban jelenik meg a gyermek-szimbólika. A csecsemő ezekben a költeményekben úgy jelenik meg, mint az öröm, a gyönyörűség forrása (Csecsemő öröm), a kisgyereket mint „ártatlan kiscsirkéket”, „barikákat” ábrázolja a költő (Áldozócsütörtök), akiket óvni, gyámolítani kell (Az elveszett fiúcska). A Kéményseprő című vers kivétel. Ez a rideg valóságról szól, amelyben a szegény sorsú gyermek sorsa a kimerítő kétékezi munka. A korommal-szennyel teli hétköznapiakat csak a fiúcska álma ellenpontozza:

A KÉMÉNYSEPRŐ

Süvölvény koromban sírba szállt anyám, És apám egy-kettő túladott fián, Bár semmit se tudtam, jajgatni alig - Hát a kéményt kotrom, koromban nyakig.

Tom Dacre, a kölyök, sírt a borotva láttán, Göndör volt a gyapja, mint a birka hátán. "Hallgass! - szóltam én rá. - Jobb lesz kopaszon, Mert szöke bozontod nem lepi korom."

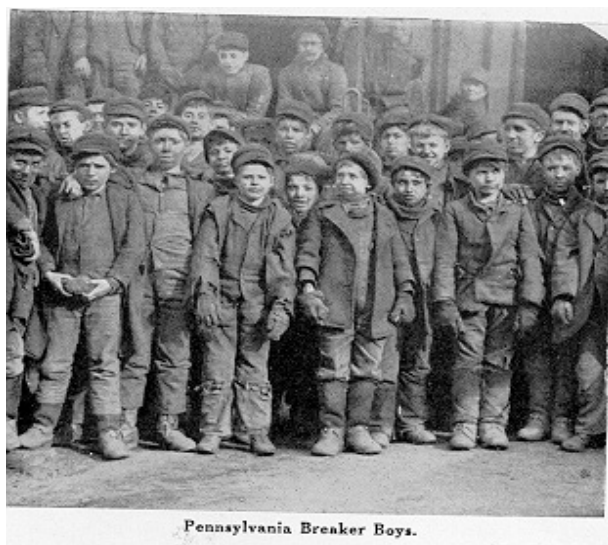
Végül elcsitúlt; s még aznap éjszaka Álmodt lát, csudását, Tom Dacre, haj-haja! Ím ezer koporsó, koromfekete, Ezer kéményseprőt fektettek bele.

Angyal repül arra, fényes kulcsa volt, Nyit vele koporsót, fölkel mind a holt; Egy zöld réten ugrál végig a sereg, Egy folyóba, zsupsz, be! s jól megfürdenek.

Gönceiket hagyják, s meztelen-fehéren Szállnak fellegek közt, cicáznak a szélben; Szól az Angyal: "Tom! csak jól viseld magad, És meglásd, az Isten fiának fogad." Mikor Tom fölébredt, sötét volt körül; Hej, munkára! seprő, zsák előkerül; Hajnal dere csíphet, Tom füttyel felel; Dolgon nyüzsgölődő! félni sose kell. (Kormos István fordítása)

Az ipari fejlődés velejárójaként a gyermekmunka az Egyesült Államokban is elterjedt az 1850-es évektől kezdve. A szegény szülők 6-7 éves koruktól dolgozni küldték gyerekeiket, akik néhány centért utcát separtak, hulladékot guberáltak, s ami hasznosíthatók találtak, azzal házaltak. A szülői felügyelet nélkül csellengő gyerekek gyakran keveredtek bandákba, ők tolvajlásból tettek szert némi pénzre, a lányok közül sokan váltak prostituáltakká. Tíz év alatti gyerekek gyakran dolgoztak üveggyárak forró hutái mellett, szénbányákban és textilüzemekben. 1870-ből származó adatok szerint 750 ezer 15 év alatti gyerek

dolgozott a családon kívül.

7. Kőtörő gyerekek Pennsylvániában

New York állam törvényei a 19-20. század fordulóján már megtiltották 14 év alatti gyermekek alkalmazását a gyárakban. Ezért elterjedt az otthoni munka, kialakult a gyerekek által végeztetett bedolgozóipar. Egy 1908-ból származó jelentés szerint New York utcáin gyakran lehetett látni az utcákon kis gyerekeket, akik félig kész ruhaneműket vagy művirágok készítéséhez szükséges alapanyagokat tartalmazó dobozokat cipeltek. A munkadarabokat a manufaktúrák tulajdonosai vagy közvetítők adták ki a gyerekeknek, akik szüleik bérlakásában dolgoztak – megkerülve így a törvény előírásait (Kleeck, 1908.).

Magyarországon a gyári gyermekmunkát az 1884. évi 17. tc. szabályozta. Ennek értelmében 10 év alatti gyerekek egyáltalán nem dolgozhatnak, 10-12 év között pedig csak akkor, ha a munka mellett az iskolát is tudja látogatni. A 12-14 éves munkásgyerekek munkaidejét napi 8 órára korlátozta a törvény, a 14-16 évesek esetében a felső határ 10 óra. Éjjeli munkára a 16 éven aluli munkásokat általában nem kötelezheték. A törvényt Magyarországon is igyekeztek kijátszani az üzemtulajdonosok. Az 1900. évi népszámlálás adatai szerint 493 898 7-14 év közötti gyermek dolgozott, 70%-uk a mezőgazdaságban, 12,7%-uk az iparban, 12%-uk házicselédként, a többi gyerek pedig a bányászatban, kereskedelemben vagy a közlekedésben kapott munkát (Burucs, 1997, 31.).

A századforduló táján gyakran előfordult, hogy az iparfelügyelők 7-9 éves dolgozó gyermekeket találtak az üzemekben, akiket a tulajdonosok „játszó gyermekeknek” neveztek, és akik úgymond „csak véletlenül jöttek be a munkahelyiségbe”. Ezek a kis munkások a felnőttek bérének töredékéért végeztek nehéz és gyakran igen veszélyes munkát – például a foszfortartalmú gyufa előállításakor (Chyzer, 1909, 42.).

Az iparostanulók mostoha munka- és életkörülményeiről a századfordulótól kezdve egyre több híradás jelent meg a lapok hasábjain. A Gyermekvédelem című folyóirat 1904. októberi számában található Sz. N. cikke Az iparostanulók védelme címmel. Ebből való az alábbi részlet: „A szennyes, töredezett, rozoga ágy, korhadó szalmával megtöltött szalmazsák, gyűrött ágynemű, meghatározatlan színű takaró ... füsttől, portól fekete fal, egy-egy törött ablak: többnyire... ez a hű képe annak a helyiségnek, amelyben a dolgozó [tanonc] csapat napjának legtöbb óráját fárasztó munkában tölti.... Ha a szegény inas az egész napi lőtásban-futásban elfárad, és az éppen nem mesterségéhez tartozó cselédmunkában, házi teendők végzésében kimerül, még nincs joga a nyugalomhoz: előbb egy sor kannát kell telehordania vízzel, fát kell vágnia, azt is be kell hordania, tüzet raknia, a majstrom rakoncátlan gyermekei körül való teendőket elvégeznie... Akárhány gazda még a szükséges táplálékot sem adja meg az inasnak, gyakran csak a hulladék jut nekik...” (közli:

Glatz, 1997, 37.)

Néprajzi kutatások tanúsága szerint a különböző falusi kultúrákban a munkavégzés már nagyon korán a gyerekek életének részévé vált. A szülők már 4-5 éves koruktól számítottak gyerekeik segítségére. A szegényebbek idegen családokhoz adták bérért cselédeskedni gyerekeiket, de ha otthon maradtak, akkor is dolgozniuk kellett. A lányok libapásztorkodtak, a házimunkában segítettek anyjuknak, a fiúk apjukkal dolgoztak a földeken. A falusi munkára való felkészülés így már kora gyermekkorban elkezdődött a „belenevelődés” révén. A kicsik az életben (tehát nem „iskolai keretek között”), szüleiknek segítve lesték el és tanulták meg a munkavégzés egyes fogásait, módszereit (Tátrai, 1997, 43.).

A gyermekmunka széleskörű ipari és mezőgazdaságbeli alkalmazásából is látható, hogy egy adott történelmi korban a többféle – a fejlődés különböző szintjét képviselő – gyermekfelfogás, gyermekkép létezett egymással párhuzamosan. Ezek általában a társadalmi rétegződés mentén különültek el egymástól.

„Fekete pedagógia” és testi fenyítés

Mint már láttuk, a 19. századi gyermek szülei szemében egyre fontosabbá válik, de nem mint egyéniség, hanem mint a család, majd a társadalom tágabb közösségi köreinek szövedékébe zokszó nélkül beilleszkedő, könnyen „hasznos állampolgárrá” nevelhető teremtmény. Ez a gyerekkép ölt testet meg a családi nevelés módszereiben éppúgy, mint a folyamatos erkölcsi öntökéletesedést célul tűző grandiózus iskolapedagógiai koncepciókban. Ez utóbbiakra jó példa *Johann Friedrich Herbart* (1776-1841) minden ízében aprólékosan kidolgozott neveléstani rendszere, sajátosan puritánus elvek szerint szerveződő normatív pedagógiája. E koncepció szerint a nevelés végső célja olyan magasztos erkölcsi eszmék megvalósítása az ember életében, mint a belső szabadság, a tökéletesség, a jóakarát, a jog és a méltányosság (Mészáros - Németh - Pukánszky, 2000, 148-152.).

A normatív pedagógiai irányzatok árnyékában olykor furcsa „vadhajtások” is keletkeztek. A neveléssel foglalkozó publicisztika és a szülőknek szóló tanácsadók körében olyan ellentmondásos írások is napvilágot láttak, amelyeket a pedagógiatörténettel foglalkozó kutatók a „fekete pedagógia” kategóriájába sorolnak. Láttuk már, hogy a „fekete pedagógia” kifejezést az újabb – elsősorban német – szakirodalomban a gyerek kiszolgáltatott helyzetével visszaélő, a nevelést a gyermek rovására mindenáron „ésszerűsíteni” akaró törekvések jelölésére alkalmazzák. Ezek jellemző módon a felvilágosodás korától kezdve bukkannak fel egyre gyakrabban a pedagógiai szakirodalomban. E pedagógiai törekvések jellemző vonulata az iskolai élet totális megszervezésére, a gyermekek fölötti felügyelet teljes körű kiépítésére való törekvés (Foucault, 1990, 233-264.).

Megjelenése után szinte azonnal a szakmai viták keresztútjába került *Katharina Rutschky* német kutató „Schwarze Pädagogik” [fekete pedagógia] című monográfiája, amely 1977-ben jelent meg először. A szerző gyűjteményében az úgymond „felvilágosult” polgári pedagógia jelentős képviselőinek eredeti szövegeit közli, s ezeken a forrásokon keresztül mutatja be a 18-19. század gyermekfelfogásának antihumánus jellemzőit, a maguk korában ésszerűnek és célravezetőnek kikiáltott pedagógiai eljárások vitathatatlan visszasságait.

A német szerző gyermekellenes „fekete pedagógia”-ként mutatja be a filantropista és a felvilágosodás korabeli pedagógia java részét. „Bálványokat döntöget”, amikor korábban kikezdehetetlennek hitt pedagógiai tekintélyek munkáinak visszasságait tárja az olvasó elé.¹ Rutschky szerint a filantropizmus és a felvilágosodás pedagógiai képviselői közül sokan olyan lénynek tartják a gyermeket, mint akit kizárólag a nevelés tehet értékes emberré, a nevelés tehát az ember „pedagógiai eszközökkel való szintetizálása”. Ennek fényében az végül közömbös – írja Rutschky –, hogy a gyermek erkölcstelen szörnyszülött-e avagy maga a megtestesült jóság – kizárólag a pedagógus képes az ember „megteremtésére”, s e teremtő tevékenység hatékonyságát fokozandó szükség van az iskolai nevelés kiterjesztésére a tanórán és iskolán kívüli életterre is. A korabeli iskolában Rutschky szerint kérélhetetlen harc folyik a gyerek egyénisége ellen. Mindenek fő eszköze a gyakori testi fenyítés, amely mellett a pedagógus más eszközökkel is (megszégyenítés, rossz érdemjegyek adása stb.) nap mint nap kifejezésre juttatja korlátlan hatalmát (Rutschky, 1988).

Rutschky igazát látszik igazolni a tény, hogy noha a pedagógiai szakírók túlnyomó többsége a 18-19.

¹ Érdekes, hogy az általa citált szerzők közül Rousseau hiányzik, noha – mint arra Carl- Heinz Mallet is rámutat – az „Emil”-ben több olyan okfejtés olvasható, ami a „fekete pedagógia” kategóriájába sorolható.

században már elítélendők tartotta a verést, sok szerző mégis „engedékenynek” bizonyult ebben a kérdésben. A neveléstörténeti szakirodalomban korábban egyértelműen humánus pedagógiaként ábrázolt német filantropizmus egyes képviselői sem zárkoztak el egyértelműen a vessző használatától.

Ebbe a körbe tartozik *Johann Bernhard Basedow* (1724-1790), a híres német filantropista pedagógus is. Apák és anyák számára írt közkeletű, nevelés-módszertani kérdéseket tárgyaló könyvében (*Das Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker*, 1771) fejt ki véleményét a fenyítékről. „Ó bárcsak ne kellene a büntetésről írnom” – sóhajt fel némileg álszent módon, majd részletekbe menő aprólékos műgonddal tárgyalja a fenyítés módozatait (Basedow, 1771, 24-25.). A vessző használatát megengedhetőnek tartja a házi nevelésben: „Ha az enyhébb büntetések nem segítenek, akkor – főleg 2-3-4 éves gyerekek esetében – a tudatos ellenszegülés, már meggyökerezett szenvedély, elővigyázatlanlanság vagy veszélyes cselekedetekre való hajlam esetén a vesszővel való büntetés, ritkán bár, de akkor megfelelő erővel és lehetőleg szemtanúk nélkül alkalmazható. A fenyítést a szülő vagy annak távollétében egy arra felhatalmazott szolga végezze.” (Basedow, 1913, 25.) Basedow hangsúlyozza, hogy a büntetés egyéb módozatit illetően nehéz általános szabályokat megfogalmazni. Azt tanácsolja a szülőnek a fenyítés többféle válfaját próbálja ki, és saját tapasztalata alapján válassza ki azt, amellyel a „legkönnyebben és legbiztosabban eredményt ér el”. Egyesek számára elegendő a számukra kedves dolgok megvonása, és a baráti társaságból való eltávolítás. Mások az „böjtölés” enyhe, de kitartó fájdalom hatására változtatnak magatartásukon. Ismét mások csak a rövid, de „heves” testi fenyíték hatására jobbulnak meg. Hirtelen felindulás hatására azonban ne verjük a gyermeket, várjuk meg amíg lehiggadunk, és ismét az értelem irányítja cselekedeteinket. A testi fenyítés végrehajtásának eszköze, a vesszőköteg soha ne legyen a gyerekek játékszere. Tartsuk elzárva, ha éppen nincs szükség használatára. A verést tehát megengedhetőnek tartja a német filantropista pedagógus, ezzel szemben a „sötétséget”, a „magányt” és az „elzárást” nem tartja megfelelőnek, mivel „nem javítják meg a gyereket, viszont káros előítéleteket alakítanak ki benne” (Basedow, 1913, 25.).

Érdeemes felfigyelni arra, hogy a büntetési módozatoknak az elemzésekor Basedow – az egyik legismertebb filantropista, tehát „emberbarát” pedagógus – egyáltalán nem tarja emberhez méltatlan eljárásnak a vesszőzést. (Ezzel természetesen nincs egyedül, hiszen szélsőséges esetben még az olyan nagy nevelő egyéniségek is megengedhetőnek tartották a verést, mint Comenius, Francke vagy Pestalozzi.) Basedow a vesszőzést tehát kifejezetten hasznos módszernek tarja, leírja a körülményeket, amelyek között alkalmazható. A sötétzárkát sem azért tartja elvetendőnek, mert lelki sérülést okozhat a gyerekeknek, hanem azért, mert „nem javítja meg”, tehát nem hatékony.

Mielőtt a nevelésről elmélkedő korabeli szerzők elvei fölött pálcát törnénk, érdemes egy pillantást vetni a kor tényleges nevelési gyakorlatára, a „pedagógiai valóság”-ra is, amely a mai olvasó számára még meghökkentőbb lehet. Basedow ugyanis a számára elfogadhatatlan „nevelési ceremóniákról” is szót ejt: ezek között említi azt az elterjedt szokást, amely szerint a megbotozott gyerekeknek a vesszőzés végeztével meg kell csókolnia az őt fenyítő szülő kezét.

Nemcsak Basedow leírása bizonyítja, hogy a korabeli szülők elvárták a gyermek köszönetnyilvánítását a büntetés aktusa után. Így tett *dr. Moritz Schreber* is, aki megkövetelte fiától, hogy a fenyítés után fia barátságosan kezét rázzon vele, s köszönje meg a verést. Schreber ugyanis úgy gondolta, hogy a gyermeknek ki kell mutatnia, hogy nincsenek keserű érzései szüleivel szemben még a verés után sem. Ez a gesztus csak egy eleme volt a német orvos részletesen kidolgozott „fekete pedagógiai rendszerének”, amely a gyerek totális testi-lelki felügyeletére és irányítására épült. Feltehetően az állandó kiszolgáltatottság élménye is hozzájárult ahhoz, hogy *dr. Schreber* fia, *Daniel Paul* a 19. század egyik legismertebb paranoiás elmebetege lett, akinek esetét később *Sigmund Freud* is analizálta (Robertson, 1998, 273. és Mallet, 1990, 208-217.).

A testi fenyíték alkalmazására 19. századi magyar nevelési tanácsadó könyvek szerzői is biztatták olvasóikat. Mai szemmel nézve meglepő az a határozottság, amellyel egy ismert korabeli pedagógia szakíró, *Szvorényi József* foglal állást a fenyíték kérdésében: „A szoktatás [...] mindjárt a gyermek életének első havaiban vegye kezdetét. Állhatatosan ismételtessék előtte, a mire nevelni kell; és viszont, szigorúan tartassék távol, a mire szoknia nem szabad. És a szoktatásnak, fél éves gyermeknél, egy-egy komoly hangú szóval, sőt – ha szükség – a megfelelően osztott erélyesebb legyintéskével is érvényt lehet

² Szvorényi József (1816-1892) ciszterci tanár, főgimnáziumi igazgató, a Magyar Tudományos Akadémia tagja. Főleg az irodalomtanítás kérdéseit érintő munkái ismertek.

már szerezni. Igen, a maga idején, helyén és módján használt üteske sokszor csodát művel a kisdednél.” (Szvorényi, 1890, 47.)

Az „anyák és házi nevelők számára népszerű előadásban” írt könyvében a szerző nem részletezi tovább, hogy mikor van meg a fél éves gyermek esetében a „megfelelően osztott legyintéskének” vagy „ütéskének” a helye és ideje. Mai felfogásunk szerint semmikor. A gyermekkorról, gyermekről való 19. század végi gondolkodás ellentmondásosságát jelzi, hogy gyermek lelkében szunnyadó gonosz erők dogmájának továbbélését tükröző ilyen és ehhez hasonló vélemények újra és újra megjelentek a szakirodalomban. Sőt, a széles olvasóközönségnek szánt nevelési tanácsadók egy része is ilyen elvek szerint formálta a korabeli szülők gyermekképét, gyermeknevelési nézeteit.

A gyermek évszázadának hajnalán

A 19. század folyamán – hosszas vajúdas után – mégis megszületett az a gyermekattitűd, amelyet a szó mai értelmében humánusnak, gyermekközpontúnak nevezhetünk. E folyamat érdekes módon az iskolai nevelés keretei között vette kezdetét.

Az abban a korban már kiépült és hatalmas tömegeket befogadó iskolarendszerek túlszűfolttsága, a megfelelő feltételek hiánya mind több anomáliát hozott a felszínre. Ezért az iskolát egyre hevesebb kritikák érték. Német földön már 1836-ban megjelent egy cikk egy korabeli újságban, a „Medizinische Zeitung” című lapban. *Karl Ignatz Lorinser* orvos ebben a tanulmányában („Zum Schutz der Gesundheit in den Schulen”, azaz: „Az iskolai egészségvédelemről”) a gimnazisták túlterhelésére figyelmeztet (Plake, 1991. 149). A lélek nyugtalansága, fokozott igénybevétele – úgymond – az idegrendszer tömegének megnagyobbodásához vezetett a generációk során. Ezt a helyzetet az iskola csak rontotta. A tantárgyak és a házi feladatok tömege gátolják a természetes testi fejlődést. „A legszorgalmasabbak a leginkább esendők, leginkább betegségekre hajlamosak” – írja *Lorinser* már 1836-ban. A tanulmány a porosz király kezébe került, aki utasította miniszterét egy tananyagcsökkentéssel kapcsolatos tervezet kidolgozására. Ebben a gimnáziumok heti óraszámának felső határát 32 órában szabták meg, s előírták az óráközi szünetek időtartamát is. Szóba került a testnevelés iskolai tanításának bevezetése is, ám erre akkor még nem került sor. Mindenesetre javasolták, hogy a tanulók arra alkalmas tanárok vezetésével – tanítás után – önkéntes sportfoglalkozásokon vegyenek részt (Manoff, 1899).

Egy breslauer orvos, *Hermann Cohn* kutatásokat végzett, melyek nyomán 1867-ben azt állította, hogy a fiatalok megnövekedett szellemi igénybevétele, a megnövekedett „teljesítményelvárás” rövidlátáshoz vezet. A hetvenes években publikációk egész sora jelent meg erről, és konferenciákat szerveztek az iskolai túlterhelés témakörében. A szakértők ekkorra már egyetértettek abban, hogy a túlterhelés nem csak a tanórákra korlátozódik. Csökkenteni kell a házi feladatok mennyiségét is úgy, hogy a velük való foglalkozás – a gimnáziumok alsó osztályaiban – ne vegyen igénybe többet napi két óránál.

Időközben már orvosok egész sora nyilatkozott egyre kritikussabb hangvételben a gyerekek túlzott iskolai igénybeviteléről. Hangoztatták, hogy a rövidlátás mellett a fejfájás, az orrvérzés, az emésztési zavarok és az ún. „szűkmellűség” – mind olyan betegség szimptomái, amelyet az iskola okoz. A század végén a diákok körében elharapódzó öngyilkossági sorozatot is a túlterhelés számlájára írták.

A vita egyre jobban kiéleződött, az ellentábor sem váratt sokáig magára. Egy magát meg nem nevező badeni pedagógus nehezményezte, hogy a politikusok az iskola ügyében inkább az orvosokra hallgatnak, mint a filológusokra, a klasszikus nyelvek tanáira. Így az a látszatot keltik, hogy végső soron „minden iskolai tanóra káros lehet az egészségre”. Pedig a nevelés egyik célja éppen az erőfeszítésre való képesség kell, hogy legyen. A túl sok kellemes foglalatosság ártalmas, a 14-16 éves fiatalságnak éppen a szigorú nevelésre van szüksége, mivel amúgy is a lelki erők pazarlása jellemzi ezt a korosztályt (Wendt, 1883).

A nyolcvanas években Németország egyre több városában alakultak iskolai reformokat sürgető egyesületek. Poroszországban 22 000 aláírást gyűjtöttek a túlterhelés ellenzői, akik a probléma megoldását a klasszikus stúdiumok óraszámának csökkentésében látták. 1890-ben *II. Vilmos császár* is állást foglalt a kérdésben: egy nevelésügyi konferencia megnyitása alkalmával az ifjúságra nehezedő túlterhelést a túlfeszített íjhoz hasonlította. Szükségesnek tartotta a tananyag jelentős csökkentését. A császári óhajt tett követte: a német gimnáziumok reformja során az 1892-ben életbe lépő tantervben már 16 órával csökkentették a heti óraszámot, jelentősen mérsékeltek a latin és görög tantárgy anyagát, valamint az érettségi vizsgák követelményeit.

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

Az iskolakritika felerősödésével párhuzamosan más folyamatok is elkezdődtek. Fokról-fokra átalakult az emberek gondolkodásmódja, megváltozott a mentalitás, az emberről, az ember feladatáról, az életről, a társadalomról alkotott felfogás. Egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy új pedagógiára van szükség.

A *Johann Friedrich Herbart* (1776—1841) nevével fémjelzett pedagógia már nem elégítette ki az új emberkép által diktált igényeket.

Egy német szociológus, *Klaus Plake* szerint a herbartianizmus és a *Herbart-követők* utolsó ízben fogalmazták újjá a *protestantizmus evilági aszkézis-felfogását*, így teremtették meg a következetes önvizsgálat, az emberi ösztönök, érzelmek elfojtásának pedagógiáját (Plake, 1991).

Herbart pedagógiája alapján véve individuális alapozású. Elutasítja a közösségi élet élményét, az együttes tevékenység által nyújtott élménytöbbletet. A tanítás nála a spontaneitás minden megnyilvánulási formájától irtózó szigorúan determinált terv szerint folyik. Játékosság helyett példamutató emberi tartást, kívánt meg a nevelőtől. Az általa ideálisnak tartott pedagógus nem „lehajolni” kíván a gyermekhez, hanem saját képére és hasonlatosságára akarja formálni a lelkét.

Herbart metafizikus pedagógiai rendszerével a „kapitalizmus szellemének” új erkölcsi alapozást biztosított. Megtalálta a kapcsolatot a hétköznapok pragmatizmus és a transzcendens eszmék között. Hidat vert, mellyel összekötötte a polgárok szerzési vágyát a viselkedést szabályozó erkölcsi erényekkel.

Ez a pedagógia – mint a többi olyan elmélet, amely hamar megtalálta az utat a gyakorlathoz –, nem légüres térben jött létre. Gyors elterjedését, hihetetlen karrierjét jelentősen előmozdították azok a társadalmi-gazdasági jelenségek, amelyek a múlt század 50-es, 60-as éveinek Európájára jellemzőek voltak. Az iparosodás, a gazdasági fejlődés *expanziója* olyan embereket igényelt, akikre az *alkalmazkodás*, az *önkontroll*, a *munka szeretete*, a *pontosság*, a *megbízhatóság* a *türelem* és a *kitartás* jellemzőek. A hétköznapi életben ekkor még nem volt helye zavaró vágyaknak, túldimenzionált egyéni szükségleteknek; olyan igényeknek, amelyek kimozdítanák az egyént a hétköznapok egyhangúságából. Az alacsony jövedelmek és a kényszerű takarékoság korában ez meggondolatlan dőreség lett volna.

A 19. század második felének fő jelszavai ezzel szemben a haladás, a fejlődés, a küzdelem lettek. A hetvenes-nyolcvanas években pedig már új életérzés, életstílus, sőt új embertípus születik. A „felhalmozó” ember mellett megszületik a fogyasztó, a „konzumáló” ember típusa. Ennek hátterében az ipari produktivitás növekedése állt, amely robbanásszerűen zajlott le az ipari fejlődés alacsonyabb fokán álló országokban éppúgy, mint az élen haladó kapitalista birodalmakban.

Egyre inkább pusztá retorikai fogássá válik a „fáradhatatlan hivatásvégzés” korábban még megrendíthetetlennek vélt etikai tartalma. A *Rousseau* által megfogalmazott, s az ő korában még talajtalannak bizonyuló eudaimonista *boldogságetika* ismét felbukkan, most már kézzelfogható közelségbe hozva az evilági boldogulás ígértét, lehetőségét. Az ember rátalál saját belső világára, igényeire, szükségleteire, amelyeket most már bizvást kielégíthet. Felfedezi a külső természetet is, amely már nem leigázandó ellenfél, hanem a világi örömök kiapadhatatlan forrása.

David Riesmann korábban már idézett könyvében (A magányos tömeg) „*kívülről irányított*”-nak nevezi az új embert. A csalthatatlannak hitt irányítók már nem működnek megbízhatóan, a korábbi értékekbe vetett hit megrendül, bizonytalanság lesz úrrá az embereken. A szülők már nem képesek gyerekeiknek olyan, életvitelre vonatkozó örökérvényű útmutatást adni, amely cselekedeteiket minden körülmények között megbízhatóan irányítaná. Egyre nagyobb szerepet kap a gyermekek életében az iskola, egyre fontosabb számukra a kortárs csoport véleménye. A gyermekek társadalmi szerepe egyre növekszik, a szülők egyre fontosabbnak tartják színvonalas nevelésüket-iskoláztatásukat.

Az emberek gondolkodásának, mentalitásának szerves részévé válik a világ iránti *érzékenység*, a szépség, az esztétikum iránti nyitottság. Az „új ember” egyre jobban érdeklődik a művészetek, ezen belül is a zene, az érzelmeket kifejező irodalmi alkotások, valamint a sport iránt. A pedagógia megpróbálja ezeket az új területeket ellenőrzése alá vonni, hatásait be akarja kapcsolni a nevelésbe.

A megszülető, kibontakozó és ezer szálra bomló *reformpedagógia* irányzatainak sokasága üzent hadat a protestáns örökségű evilági aszkétizmus mentalitásának. A „rég pedagógia” céljai között az engedelmességre, pontosságra, szerénységre, szorgalomra, kitartásra, a szükségletek elfojtására való nevelés szerepelt. Az „új nevelés” ezzel szemben a műzsai nevelés fontosságát hangsúlyozza, felfedezi a testkultúrát, a sportot és – Rousseau után ismét – újra felhívja a figyelmet a lélek fejlődését jótékonyan

PUKÁNSZKY BÉLA: A GYERMEKKOR TÖRTÉNETE (KÉZIRAT)

segítő fizikai munkára (Pukánszky, 2000)³.

A 19-20. század fordulója előtti évtizedekben új filozófiai és pszichológiai irányzatok bontakoztak ki, s ezek együttesen nagy mértékben elősegítették a gyermekképp átformálódását. A „régikola” elvárásaihoz illeszkedő gyermekképp (amelynek sajátosságai leginkább a tananyagot mechanikusan elsajátító, jól alkalmazkodó, szorgalmas tanuló jellemző vonásaival ragadhatóak meg) egyre inkább a támadások keresztútjába került. A passzív, befogadó tanulói attitűdöt előnyben részesítő „hagyományos” nevelést a kultúra- és iskolakritikusok egyaránt heves kritikában részesítették. Az olyan új irányzatok, mint például a pozitívizmus, a pragmatizmus, a kísérleti- és gyermeklélektan friss eredményeinek hatására létrejött a gyermekről felhalmozódó tudást laza szálakkal egységbe szervező gyermektanulmány (pedológia). E diszciplína eredményei, valamint a századforduló egyéb pedagógiai reformmozgalmi (mint például a művészetpedagógia) együttes hatására kialakuló „új gyermek” típusának személyiségjegyei közé sokkal jobban illik az iskolai munkában való aktív, „együtt gondolkodó” részvétel, a művészetek iránti fogékonyság és alkotókedv, a hagyományos tekintélyek megkérdőjelezése, új utak keresése. De az új gyermekképp jellemzői nemcsak az iskolai munka kontextusában írhatók le, hanem tágabb összefüggésekben is. E szemlélet szerint a gyermek minőségileg más, mint a felnőtt, s ez a lényeges különbség személyiségének pszichés struktúrájában, életkori és egyéni sajátosságaiban is megnyilvánul. Az új felfogás szerint „a gyermeknek önálló világa van, sajátos szemléletmóddal, nézőpontokkal, problémákkal, értékekkel és tapasztalatszerzési formákkal”. (Németh, 1996, 16.)

A formálódó új gyermekképp sajátos módon mitikus elemekkel is gazdagodott. Miután a gyermekből kiinduló pedagógia („Pädagogik vom Kinde aus”) még nem minden esetben rendelkezett egzakt tudományos alapokkal, a hiányok pótlása a vágyak és remények fogalmazódtak meg, s ez jó lehetőséget adott a mítoszteremtéshez. Mítoszok születtek a gyermek veleszületett szépérzékéről és eleve adott erkölcsi érettségéről (Oelkers, 1992, 75.).

Az empátiás reformpedagógusok szívesen képzeltek magukat a gyermek helyzetébe. Költői érzékenységről tanúskodó leírást adtak az iskolában „szenvédő gyermek”-ről, aki nap mint átéli az iskola lélekölő rutinjának „lélekgyilkolását” (Ellen Key), miközben a gyermek egyéniségével nem törődő pedáns tanárok csak saját „nevelési igényük” kielégítésére törekszenek. Újjászületett Rousseau ideája a negatív nevelésről, amely nem direkt eszközökkel fejleszt, hanem megteremti a gyermek önmagát kibontakoztató aktivitásának feltételeit. Nagyívű elvárások fogalmazódnak meg az új iskolával szemben, amely „gyermekszertű” a berendezési tárgyak méretétől és ergonómiai jellemzőitől kezdve az alkalmazott tanítási módszerekig.

A századforduló reformpedagógusai programadó műveikben szívesen állították szembe a régit az újjal, a túlhaladottat a korszerűvel. Eközben olykor túlzásokra is ragadtatták magukat, mint például Ellen Key, svéd tanítónő, aki „A gyermek évszázada” című, 1900-ban kiadott nagysikerű könyvében a régi iskola teljes elsöprését sürgeti: „Özönvíznek kell következni a pedagógiában, és akkor csak Montaigne-t, Rousseau-t, Spencert és az új gyermekpszichológiai irodalmat szabad majd a bárkába bevinni!” (Key, 1976, 145.)

Az „új gyermek” és számára felállítandó „új iskola” ideája tehát racionális és mitikus elemekből szerveződött egészzé. Végül soron ez a sajátos elegy eredményezte azt a tettekben is gyakran testet öltő „romantikus hevületet”, amelynek energiái hosszú időn keresztül tették lehetővé a reformpedagógiai elképzelések iskolai megvalósulását.

* * *

³ Ez az utóbbi mozzanat is igazolja, amit az újabb történeti pedagógiai elemzések egyre jobban hangsúlyoznak: a reformpedagógia gyökerei mélyre nyúlnak a pedagógiai eszmék talajában. Jürgen Oelkers ezt a jelenséget a „reformmotívumok kontinuitása”-ként értelmezi (Oelkers, 1992, 34-48).